

Ιωάννης Μ. Κωνσταντάκος

Αριστοτέλης περί κωμωδίας

Σημειώσεις στα περιθώρια του ανεύρετου δευτέρου βιβλίου της *Ποιητικής*

Οι αναφορές στο κωμικό είδος και στα τεχνάσματα του γελοίου, που απαντούν στο ευρισκόμενο τμήμα του *Περί ποιητικής* και σε άλλα αριστοτελικά συγγράμματα, προσφέρουν ενδείξεις για τα πιθανά περιεχόμενα του χαμένου δευτέρου μέρους της *Ποιητικής*, το οποίο ήταν αφιερωμένο στην κωμωδία.

Όσον αφορά τις απαρχές του κωμικού δράματος, ο Αριστοτέλης διατυπώνει δύο παραπληρωματικές απόψεις (τελετουργική και γραμματειακή), οι οποίες είχαν προαναγγελθεί ήδη από τους κωμωδιογράφους του πέμπτου αιώνα. Από τη μία πλευρά, η κωμωδία θεωρείται πως κατάγεται από τις φαλλικές πομπές (*Ποιητ.* 1449a10-13), οι οποίες όντως μαρτυρούνται από αρχαιολογικές και φιλολογικές πηγές για την Αττική και άλλα μέρη. Ήδη στους *Αχαρνές* του Αριστοφάνη (241-279) η φαλλική τελετουργία του κεντρικού ήρωα αντιπροσωπεύει μια μικρογραφία «πρωτοκωμωδίας», διά της οποίας οι πανηγυρισμοί της ειρήνης σκηνοθετούνται ως επιστροφή στις απώτατες ρίζες του κωμικού είδους. Πέρα από τη φαλλοφόρο ενδυμασία των κωμικών υποκριτών, η οποία ούτως ή άλλως παρήκμαζε κατά τα χρόνια της δράσης του Αριστοτέλη, η παραπάνω θεωρία αφορμάται κατεξοχήν από τη συνείδηση της βαθύτερης φαλλικής φύσης του κωμικού δράματος. Η κωμωδία ολοκληρώνεται παραδοσιακά με τον ερωτικό θρίαμβο του ήρωα, ο οποίος ζευγαρώνει με αξιέραστη θηλυκή μορφή και ενσαρκώνει σκηνικά τον μέγαν ιθύφαλλον. Ολόκληρη η κωμική πλοκή κατατείνει προς αυτήν τη φαλλική πλήρωση.

Από την άλλη πλευρά, ο φιλόσοφος προβάλλει την ιαμβική ποίηση ως γραμματολογικό και θεματικό πρόδρομο του κωμικού δράματος (*Ποιητ.* 1448b20-1449a6). Συγγραφείς όπως ο Κρατίνος και ο Αριστοφάνης εκμεταλλεύτηκαν την ίδια ιδέα, καθιστώντας την πυρήνα κωμικών επεισοδίων (φινάλε της *Ειρήνης*) ή θεμέλιο της δραματικής πλοκής (*Αρχίλοχοι* του Κρατίνου). Είναι πιθανό πως σοφιστές ή άλλοι στοχαστές του πέμπτου αιώνα είχαν διερευνήσει τέτοια δραματολογικά ζητήματα, εμπνέοντας τις φαντασμαγορικές συλλήψεις των κωμικών. Αργότερα οι ιδέες τους απορροφήθηκαν στην αριστοτελική σκέψη. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης υπαινίσσεται προϋπάρχουσα πολεμική μεταξύ Αθηναίων και Μεγαριτών λογίων, με αντίπαλες υποθέσεις γύρω από την καταγωγή της κωμωδίας (*Ποιητ.* 1448a29-b2).

Η διεξοδική εξέταση των ελαττωμάτων του χαρακτήρα (*κακίαι*) στα ηθικά συγγράμματα του Αριστοτέλη γεννάει την υποψία ότι ο φιλόσοφος καταγινόταν αναλυτικά με τα *ήθη* των προσώπων της κωμωδίας στο χαμένο μέρος της *Ποιητικής*. Πολλές από τις αδυναμίες καθ' υπερβολήν ή καθ' έλλειψιν (αποκλίσεις από τη *μεσότητα* της αρετής), όπως περιγράφονται στα αριστοτελικά *Ηθικά*, συμπίπτουν με χαρακτηριστικές συμπεριφορές προσώπων της κωμικής σκηνής, από ολόκληρη την ιστορία της αττικής κλασικής κωμωδίας. Διαβάζοντας την αριστοτελική ανάλυση των *κακιών*, αναγνωρίζει κανείς στην υπέρμετρη ή στην αναιμική εκδήλωση ορισμένης ιδιότητας τον τρόπο δράσης και τα θεατρικά καμώματα γνωστών τύπων της κωμικής παράδοσης. Όπως παραδέχεται ο ίδιος ο φιλόσοφος, το κωμικό δράμα, ως μίμησις του βίου, προσέφερε πρώτες ύλες για την κατάρτιση της ηθολογικής τυπολογίας και την κατηγοριοποίηση των ελαττωμάτων. Η σύνδεση της φιλοσοφικής ηθολογίας με την πρακτική του κωμικού θεάτρου είναι φαινόμενο που θα συνεχιστεί και αργότερα στο Περιπατητικό περιβάλλον (πρβλ. τους *Χαρακτήρες* του Θεόφραστου).

Για παράδειγμα, ο αριστοτελικός αγροίκος, που απεχθάνεται τους αστεϊσμούς και αποφεύγει ακόμη και τις μετρημένες απολαύσεις (*Ηθικά Νικομάχεια* 1104a22-25, 1128a7-9, *Ηθικά Ευδήμεια* 1230b18-22), θυμίζει τους χωριάτες της Νέας Κωμωδίας (Κνήμων στον *Δύσκολο* του Μένανδρου, Γρυμίων στη *Mostellaria* και Τρουκουλέντος στην ομώνυμη κωμωδία του Πλάυτου): και αυτοί είναι γεννημένοι εχθροί της ηδονής,

με εγγενή απέχθεια προς τις ανέσεις του πολιτισμένου αστικού βίου. Ο αλαζών, ο οποίος προσποιείται κάτι παραπάνω από την αλήθεια (*Hθ. Νικ.* 1127a20-b22), εκδηλώνεται ειδικότερα στο πεδίο του θάρρους έναντι των δεινών: ο θρασύς, που καμώνεται υπερβολική γενναιότητα, στην πραγματικότητα μπορεί να είναι θρασύδειλος και να μην υπομείνει το φοβερό (1115b29-33). Τέτοιοι είναι οι καυχησιάρηδες στρατιωτικοί της κωμωδίας, που ξεσπούν εύκολα σε λεκτική βία και απειλές αλλά υποχωρούν ατάκτως όταν συναντήσουν συγκροτημένη αντίσταση εκ μέρους των αντιπάλων τους (Λάμαχος στους *Αχαρνές*, Ανταμυνίδης στον *Καρχηδόσιο* του Πλάτου, Θράσων στον *Ευνούχο* του Τερέντιου). Μία σχετική παρατήρηση του φιλοσόφου για τους ευέλπιδες μεθυσμένους, που θαρρούν πως είναι παντοδύναμοι αλλά τρέπονται σε φυγή αν τα πράγματα δεν έλθουν καλά (*Hθ. Νικ.* 1117a9-17), πραγματώνεται σκηνικά στο πρόσωπο του πιωμένου Ηρακλή στην κωμωδία *Βούσιρις* του Έφιππου.

Ο άσωτος, που ξοδεύει υπερβολικά, μπορεί με κατάλληλη διαπαιδαγώγηση ή εμπειρία να επιστρέψει στο ενάρετο μέτρο (*Hθ. Νικ.* 1119b30 κ.εξ., 1121a16-30), όπως έκανε ο Καλλίας, ο κεντρικός ήρωας στους *Κόλακες* του Εύπολι. Από την άλλη πλευρά, ο ανελεύθερος, που δεν δαπανάει πρόθυμα αλλά έχει τον νου του στο κέρδος (*Hθ. Νικ.* 1119b27 κ.εξ., 1121b12 κ.εξ.), διακρίνεται σε δύο υποκατηγορίες, που συνάδουν με την τυπολογία των κωμικών φιλαργύρων. Ο φειδωλός υστερεί ως προς τη δαπάνη (*Δύσκολος* του Μνησίμαχου, αργυραμοιβός στη *Νεοττίδα* του Αντιφάνη, Ευκλείων στην *Aulularia* του Πλάτου), ενώ ο αισχροκερδής διακατέχεται από υπερβολική επιθυμία για κέρδος (Σμικρίνης στην *Ασπίδα* του Μένανδρου, κωμικοί πορνοβοσκοί και τοκογλύφοι). Ο γαστρίμαργος, μία από τις εκφάνσεις του ακόλαστου (*Hθ. Νικ.* 1117b24-1118b33), ο οποίος ενθουσιάζεται ακόμη και με την οσμή του φαγητού και καταθλίβεται αν στερηθεί την ηδονή, θυμίζει τους λαίμαργους της κωμικής σκηνής (Ηρακλής, παράσιτοι).

Κατά τον φιλόσοφο, οι δύο ακρότητες κάθε ιδιότητας, υπερβολή και έλλειψη, είναι απολύτως ενάντιες μεταξύ τους και αντιπροσωπεύουν τον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό ανομοιότητας (*Hθ. Νικ.* 1108b11-1109a19). Στην αρχαία κωμωδία ευδοκμούν αυτά τα αριστοτελικά δίπολα ακροτήτων, όπου αντιπαρατίθενται δύο πρόσωπα με ενάντιες ιδιοσυγκρασίες (άσωτος και φιλάργυρος, αλαζών και είρων). Σε αντίθεση με την κλασική γαλλική κωμωδία του Μολιέρου, ο οποίος προτιμάει να τοποθετεί έναν εκπρόσωπο της ενάρετης μεσότητας δίπλα στον ακραία υπερβολικό ή ελλείποντα πρωταγωνιστή, η ελληνική κωμωδία αγαπάει κατεξοχήν τη σύγκρουση αντιτιθέμενων ακροτήτων, και το ηθικό της σύμπαν μοιάζει να πάσχει από διπολική διαταραχή.

Αραγε θα διαβάσουμε ποτέ το χαμένο δεύτερο μέρος της *Ποιητικής*; Τούτο είναι στα χέρια της τύχης, της οποίας τη συνήθη τακτική ο Αριστοτέλης θα την αποκαλούσε *ανελευθερίαν*. Ίσως μια μέρα να βρεθεί ένα αντίγραφο του αυθεντικού ελληνικού κειμένου, ή η μετάφρασή του στα αραβικά ή στα λατινικά, γραμμένη σε κάποιον λησμονημένο κώδικα, σε μίαν απόμερη βιβλιοθήκη χτισμένη σαν λαβύρινθος, που θα την φυλάει ένας τυφλός βιβλιοθηκάριος. Μέχρι τότε, αν θέλουμε να ακούσουμε τις σκέψεις του φιλοσόφου για το κωμικό, πρέπει να εφαρμόσουμε τη μέθοδο της ιστορικής ανάληψης που περιγράφει στα μυθιστορήματά του ο Ρόμπερτ Γκράιβς: να προγραμματίσουμε το μυαλό μας σαν μηχανή του χρόνου, και με ένα νοητικό άλμα χιλιετιών να μεταφερθούμε πίσω στην Περιπατητική σχολή, γύρω στο 340-330. Να οραματιστούμε ότι παρακολουθούμε εκεί τα μαθήματα του Αριστοτέλη γύρω από την κωμωδία, να κρατήσουμε σημειώσεις κατά την ακρόαση και να υποβάλουμε στον δάσκαλο ερωτήματα για διευκρίνιση των θεωριών του. Με το βλέμμα του, που είχε την ένταση των ματιών του λίγκα, ο φιλόσοφος θα μας κατακεραυνώσει για μια στιγμή. Και έπειτα θα πιάσει τον συλλογισμό από την αρχή και θα μας εξηγήσει πάλι τα πάντα με υπομονή, σαν να μιλάει σε άμαθα παιδιά — αυτός ο άρχων των επαϊόντων, που δίδαξε τη σοφία στους αεί παίδες Έλληνες.